

<https://doi.org/10.46231/sufiyye.958801>
Gönderilme Tarihi: 19.04.2021
Kabul Tarihi: 03.06.2021

Sufiyye
Haziran 2021/Sayı: 10
June 2021/Issue: 10

Sabûhî Ahmed Dede'nin İlim ve Hikmet Anlayışı

*Understanding of Science and Wisdom of Şabûhî
Ahmed Dede*

Dr. Öğr. Üyesi
Müzekkir Kızılkaya

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi
orcid.org/0000-0002-1774-8774
muzekkir.kizilkaya@gop.edu.tr

Öz

Felsefe ve Hikmet birbirlerini tamamlayan yakın kavramlardır. Batı dünyasında felsefe tabiri kullanılırken İslâm dünyasında felsefe kelimesi yerine daha çok hikmet kelimesi kullanılır. Ancak sûfiler arasında genelde durum tam tersidir. Sûfiler felsefe ile hikmet arasında keskin çizgiler çekerler, hikmet ile felsefenin, hâkim ile filozofun aynı şey olmadığını dile getirirler. Bu sûfilerden biri de Mevlevî şeyhi olan ve Yenikapı Mevlevihane'sinde şeyhlik yapmış Mesnevi şârihi Sabûhî Ahmed Dede'dir. Sabûhî, İhtiyarat-ı Sabûhî adlı Mesnevi şerhinde Hikmet- Felsefe, Hâkim-Filozof ayırımına değinmiştir. Felsefe ve filozoflara karşı olumsuz düşüncelere sahiptir. Amacımız Sabûhî Dede'nin felsefe ve filozoflara karşı tavrının gerekçelerini tespit etmek ve değerlendirmelerde bulunmaktır. Sabûhî ilim ve hikmetin çeşitli yönlerine değinmiş, mihenk taşı olarak ilimde, insanın ahiretine katkı sağlama ve dini ilimler olması kıstasıyla sınırlamıştır. İnsanın bildiği ile amel etmesini önemser. Kişinin bildiği ile amel ettiğinde kişiye bilmediklerinin öğretilceği düşüncesini benimser. Sabûhî kişinin eylem haline getirdiği, dini ve ahiretine fayda sağlayan bilgileri, Allah'ın o kişiye bilmediklerini öğreteceği düşüncesinden hareketle hikmet kavramıyla ilişkilendirir. Sabûhî Ahmed Dede hikmet üzerinde durur, görüşlerini dile getirir ve hikmet ehlini ikiye ayırır. İlkine "hukemâ-yı felâsife" derken ikinci grubu "hukemâ-yı ilâhiyye" diye tesmiye eder. Makbul olanın "hukemâ-yı ilâhî"ye verilen hikmet olduğunu söyler. Bu çalışmamızda Mesnevî-yi Manevî şârihi Sabûhî Ahmed Dede'nin ilim ve hikmete dair görüşlerini, tenkitlerini, tespitlerini ortaya koyup görüşleri üzerinde değerlendirmelerde bulunmayı düşünürüz.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, İlim, Hikmet, Mesnevî, Sabûhî.

Abstract

Philosophy and wisdom are close concepts that complement each other. While the term philosophy is used in the Western world, the Islamic world prefers to use "wisdom". However, şûfis draw sharp lines between philosophy and wisdom, stating that wisdom and philosophy, judge and philosopher are not the same. Among these Şûfis, Şabûhî Ahmed Dede was a Mawlawî sheikh, the sheikh of the Yenikapı Mawlawîhane, and the commentator of Mathnawi. Şabûhî, having negative thoughts towards philosophy and philosophers, mentions the distinction between wisdom-philosophy, judge-philosopher in his Mathnawi commentary named İhtiyârât-ı Şabûhî. We aim to identify and evaluate the reasons for Şabûhî Dede's attitude towards philosophy and philosophers. Şabûhî touches on various aspects of science and wisdom and restricts science with the criterion of contributing to the hereafter and being religious sciences as a touchstone. He believes that when a person acts with what he knows, he will be taught what he does not know. Through this, Şabûhî associates the knowledge, which is put into action and is beneficial for one's religion, and hereafter, with the concept of wisdom. He emphasizes wisdom, expresses his views, and divides the people of wisdom into two. He calls the first "huqama'i-felasife" and the second group is called "huqama'i-ilâhiyya" and states that what is acceptable is the wisdom given to "huqama'i-ilâhiyya". This study intends to reveal the views, criticisms, and determinations of Şabûhî Ahmed Dede, commentator of Mathnawi Manawi, on science and wisdom and reviews his views.

Keywords: Şûfism, Science, Wisdom, Mathnawi, Şabûhî.

Giriş

On yedinci yüzyıl sufilerinden olan Sabûhî Ahmed Dede (ö. 1057/1647) aslen Tokatlı olup İstanbul'da yaşamıştır. Zâhirî ilimleri tahsil ettikten sonra tasavvufa yönelmiştir. Kendisi çok genç yaşlarda Eyüplü Bektaşî dedesi Kasım Baba'ya intisap etmiş, onun hizmetinde bulunmuş ve seyr u sülûkuna onun yanında başlamıştır. Araştırmalarımız sonucu kaynaklarda Kasım Baba'nın Bektâşî dedesi ve Eyüplü olduğu bilgisinden başka malumata rastlayamadık.¹ Kasım Baba'dan Bektaşî neş'esini almış olan Sabûhî, eserlerinde ele aldığı vahdet-i vücûd, insan-ı kâmil, ehl-i beyt sevgisi, İmam-ı Cafer'den² (ö. 143/765) iktibaslarla zaman zaman Bektaşîliğin izlerini yansıtırsa da, bu temalar Mevlevîlikte de sık kullanılan temalar olduğu için, Sabûhî Ahmed Dede'nin Bektaşî olduğunu göstermek için yeterli deliller değildir. Sabûhî Mevlevîliğe can u gönülden bağlı Mevlânâ'yı çok seven bir Mevlevî dervişidir. Şu beyitleri ve övgü dolu sözleriyle Mevlânâ'ya olan muhabbetini dile getirir:

*Celâleddîn-i Rûmî ya'ni pîrim
Azîzim, ihtiyârım, dest-gîrim
Kamu erbab-ı aşkın pişvâsı
Garib illerde gönlüm âşinâsı³*

Ayrıca: “*Sultanü'l-ma'sûkîn, kutbu'l-âşîkîn, tâir-i zirve-i felek-i sûret ve mânâ, vesâiri melekût-ü arz u semâ, mest u şarab vecd u hâl ve şehsuvar-ı meydân-ı kıyl u kâl, huccetü'l-muhâkkîkîn, burhanü'l-mudakkîkîn Mevlânâ*

1. Uşşâkizâde ve Ayvansarâyî dışındaki kaynaklar İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Konya'ya geldiğini kaydeder. Uşşâkizâde ve Ayvansarâyî Şam'a gittikten sonra Konya'ya geçti, der. bk. Ramazan Ekinci, *Uşşâkizâde Seyyid Hasîp Efendi Zeyl-i Şekâik* (Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 359; Hafız Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefayât-ı Ayvansarâyî*, haz. Ramazan Ekinci (İstanbul: Buhara Yayınları, 2013), 151.

2. Sabûhî Amed Dede, *İhtiyârât-ı Sabûhî* (Konya: Mevlana Müzesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Bölümü), 1/116b, 2/189b; 2086, 3/36a, 40a; 5/183b. Daha geniş bilgi için bk. Cavit Sunar, *Melâmîlik ve Bektaşîlik* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975), 20-25; Abdalbaki Gölpınarlı, *Alevi-Bektaşî Nefesleri* (İstanbul: Remzi Kitabevi, İstanbul 1963), 1-15; Ahmet Yaşar Ocak, “Bektaşîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/373-379; Altan Çetin, “Mevlevîlik ve Bektaşîlikteki Bazı Benzeşmelere Dair”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Araştırmaları Dergisi* 78 (2016), 15-34.

3. Sabûhî, *İhtiyârât*, 1/1a.

el-Hakk-ı ve'l-millet-i ve'd-dîn,"⁴ sözleri ile Mevlânâ'ya olan muhabbetini terennüm eder.

Şeyhi Kasım Baba'nın vefatından sonra seyahate çıkmış ve Konya'ya vasıl olmuştur. I. Bostan Çelebi (ö. 1040/1630) ve Ebu Bekir Çelebi'ye (ö. 1052/1642) intisap etmiş ve uzun bir süre âsîtânedede hizmette bulunmuştur. Mevlevî çilesi çıkartarak Mevlevî dedesi olmuş önce Şam Mevlevîhane'si şeyhliğine akabinde Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhliğine atanmıştır. Şam Mevlevîhânesi şeyhliği döneminde *Mesnevî*'den seçtiği beyitlere yazdığı şerhleri içeren *İhtiyârât-ı Sabûhî* adlı eserini kaleme almıştır. Bu eserinde çeşitli görüşlere yer vermiş, zaman zaman beyitlerin iktibas ettiği ayet ve hadislere işârî yorumlar yapmıştır. Yaptığı işârî yorumlarla dikkat çekmiş ve ekol oluşturmuştur.

Sabûhî Dede'nin tasavvufî kişiliğinde ön plana çıkan Melâmet anlayışı mevlevîlikte olduğu gibi Anadolu'daki yaygın diğer tarikatların çoğunluğunda da görülen bir tasavvufî anlayıştır. Sabûhî Dede'de melâmî meşrep oluşu ve Mevlevî kişiliği ile karşımıza çıkmaktadır. Bu hususta Mevlevîlikte Şems-i Tebrîzî ile başlayan, Ulu Arif Çelebi ve Dîvâne Mehmed Çelebi ile devam eden melâmîlik neşvesi, ilahî aşk ve cezbeyle esas alan tasavvuf anlayışları ile Yenikapı Mevlevîhânesi'nin ilk kuruluşundan beri Kemal Ahmed Dede, Doğâni Ahmed Dede ve Sabûhî Ahmed Dede ile devam etmiştir. Bazı araştırmacılar da melâmîleri iki kategoride değerlendirirler. İlk grupta olanlar seçkin, muhakkik, ilahî aşkın şarabını içip mest olmuş, vusûl-ı ilallah'a zühd ve takvâ ile değil aşk ile ulaşılacağı fikrini benimseyen melâmîler ile toplumun dînî ve ahlakî değerlerini hiçe sayıp, sözde iyi hallerini gizleme adına her türlü sapkınlığı işleyen ikinci grup olan sapkın Kalenderilerdir. Mevlevîlikte kalender meşrep çelebiler ve dervişler zaman zaman zuhûr etmiştir. Kalenderîler gibi yaşayan Mevlevîlerin başında, Ulu Arif Çelebi ve Dîvâne Mehmed Çelebi gelir. Mevlânâ zamanından beri Mevlevîler arasında yaygın olan Kalenderîlik, Mevlevîliğin bir şubesi kabul edilecek kadar⁵ rağbet görmüştür. Mevlânâ'nın hayatında ve düşünce dünyasında çok önemli bir yere sahip olan Şems-i Tebrîzî de Kalender meşrep bir sûfidir. Mevlevîlikte içerisinde resmi bir kol ayrımı

4. Sabûhî, *İhtiyârât*, 1/a.

5. Yakup Çiçek, *Harîrizâde Mehmed Kemâlettin Hayatı-Eserleri ve Tibyanu vesaili'l-hakâik fî beyânı selasili't-tarâî Muhtevası ve Kaynakları* (İstanbul: İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü, Öğretim Üyeliği Tezi, 1982), 254-255.

olmamasına rağmen Şems neşvesi diyecek kadar tesir etmiştir.⁶ Sabûhî Ahmed Dede de ilahî aşkın sarhoşluğuyla coşmuş, vuslat için zühd ve takvâ ile değil aşkın şarabıyla mest olmuş ve aşk-ı ilahî ile vuslata erişileceği düşüncesini benimsemiştir.

Sabûhî'nin *Mesnevi*'ye yaptığı işârî yorumlar, tasavvufî kişiliğinden ve Şemsî meşrep yönüyle ilim anlayışına da yansımıştır. O, batîni yorumları ile dikkat çekmiş ve çağdaşı olan Kulekapı Mevlevîhânesi (Galata Mevlevîhânesi) şeyhi İsmail Ankâravî (ö. 1041/1631) ile anlaşmazlıkları olmuştur. Genel olarak Sabûhî Dede'nin tasavvufî kişiliği görüşlerine de yansımıştır. Bu çalışmamızda Sabûhî Ahmed Dede'nin tasavvufî kişiliği çerçevesinde ilim ve hikmet anlayışını değerlendirmeye çalışacağız. Gayemiz bu bağlamda müellifimizin hikmet-i felâsife, felsefe ve filozoflar hakkındaki görüşlerini de aktarmaktır. Doktora tezimizden türetmiş olduğumuz bu makalemizde onu bu yönüyle ilim dünyasına tanıtmaya gayret göstereceğiz.

1. Sabûhî Ahmed Dede'nin İlim ve Hikmet Anlayışı

İlim, sözlükte; “bir şey hakkında bilgi, bilmek, tanımak, idrak etmek, ıkrar etmek, idare etmek, aramak, hissetmek, sezmek, araştırmak, öğrenmek, bir şeyin hakikatini idrak etmek, cehaletin zıddı anlamlarına gelir.⁷ Tasavvuf ıstılahındaki mânâsı ise, “İlim (Ma'rifet), mutasavvıfların ruhânî hâlleri yaşayarak mânevî ve ilâhî hakikatleri zevken tadıp iç tecrübeleriyle vâsıtasız elde etmiş oldukları bilgi ve irfân” mânâsında

6. Ahmet Yaşar Ocak, *Marjinal Sûfiler: Kalenderiler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 4-11; Kalenderilik için ayrıca bk. Nihat Azamat, “Kalenderiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/253-256; Mustafa Ekinci, *Anadolu'da Aleviliğin Dünü ve Bugünü*, ed. Halil İbrahim Bulut (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2010), 127-142; Sayfiddin Sayfullah, “Ali Şir Nevâ'inin Kalenderlikle İlgili Düşünceleri”, Aktaran: Nodirxon Khasanaov, *Türk Dünyası* 42 (2016), 89-98.

7. İlim kavramı hakkında geniş bilgi için bk. Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn İbn-i Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beirut: Dâru İhyâü't-turâsî'l-Arabî, 1999), 9/370; Seyyid Muhammed Murtaza ez-Zebidî, *Tâcü'l-Arûs*, thk. Abdülkerim Kırbâvî (Kuveyt: Matbaat'ü Hükümet-i Kuveyt, 1403/1983), 33/125-126; Ebü Nasr İsmail b. Hammâd Cevherî. *es-Sihâh*, thk. Emîl Bed'î Yakub, Muhammed Nebîl (Beirut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1420/1999), 1990; Râğîb el-İsfahânî, *Müfredât*, thk. Muhammed Seyyid Kılanî (Beirut: Daru'l-M'arife, ts), 343; Abdurrezzak Kâşânî, *Mu'cem'u Istilâhâtü's-sûfiyye*, thk. Abdülâl Şahin (Kahire: Daru'l-Menâr, 1992), 288; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1995), 263-264; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Yayınları, 2009), 305.

kullanmışlardır.⁸ Herevî, ilmi, “eşyâyı olduğu gibi bilmek, kavramak”⁹ diye tarif ederken, Kuşeyrî ise ilmi Ma’rifet, Ma’rifeti ise ilim, ‘arifî âlim, âlimi ‘arif olarak kabul eder ve aralarında fark görmez.¹⁰ Hucvirî ilimle irfanın, âlimle arifin aynı şey olmadığını, aralarında fark olduğunu söyler. Allah’a ‘arif denilmediğini ama âlim denildiğini söyleyerek delil getirir.¹¹ Başka bir yönüyle ilmin anlamı, “Amel-i salih elde etmek için öğrenilen şer’î bilgilerdir ki insan onunla nefsini ve kalbini tezkiye ve tasfiye eder ve Allah’a yaklaşır.”¹² İlimler birkaç yönden tasnif edilmiştir: Farz-ı ayn olan ilimler, farz-ı kifâyeye olan ilimler, şer’î ilimler, tabû ilimler gibi ilmin değişik boyutlarından bahsedilmiştir.¹³ Efendimiz, bana üç ilim verildi buyurmuştur:

1. İlm-i ahkâm: İnsanlara tebliğ etmek zorunda olduğu ilim.

2. İlm-i sırr-ı kader: İnsanlar arasından bazı havâstan başkasına yasaklanmış olan ilim.

3. İlm-i esrâr: Peygamberimizin açıklamakta ve kime açıklayacağı konusunda muhayyer olduğu ilim.¹⁴

Sabûhî Ahmed Dede ilmin, kendisiyle amel edilen ve insanlara mânevî açıdan faydası olan, Peygamberimizin de Allah’a sığındığı faydasız ilmin zıddı olan ilm-i nâfi’ (faydalı bilgi) olduğunu bildirir. İlim öğrenmekten maksadın Ma’rifetullah bilgisi elde etmek olduğunu beyan eder.

8. Ebu Nasr Abdullah es-Serrâc, *el-Lüma’: İslâm Tasavvufu*, çev. Hasan Kamil Yılmaz (İstanbul: Altunluk, 1996), 33-36; Muhammed b. İbrâhim el-Kelâbâzî, *et-Taar’ruf li mezhebi ehli’t-tasavvuf*, thk. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1413/1993), 151, 154-158; Abdullah Ensârî el-Herevî, *Menâzilü’s-sairîn* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1408/1988), 125-127; Afifüddin Süleyman b. Ali et-Tilemsânî, *Şerhu Menâzilü’s-sairîn ile’l-Hakkı’l-mübîn*, thk. Abdulhafız Mansûr (Tunus: Merkezü’d-Dirâse, ts), 559-567; Abdulkarim Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, thk. Abdulhalim Mahmud-Mahmud b. Şerif (Kahire: Dâru’ş-Şa’b, Kahire, 1409/1989), 510; Yüksel Göztepe, *Abdulkarim Kuşeyrî’de Haller ve Makamlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 420; Ebû’l-Hasen Ali b. Osman el-Hücvîrî, *Keşfu’l-mahcûb: Hakikat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 439-440; İsmail Ankaravî, *Mihâcü’l-fukarâ* (Bulak: Dârü’t-Tıbâ’ati’l-bahr, 1256), 264-265; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 263-264; Mahmud Esad Erkaya, *Kur’ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 115.

9. Herevî, *Menâzilü’s-sairîn*, 125-127; Tilemsânî, *Şerhu Menâzilü’s-sairîn*, 559-567.

10. Kuşeyrî, *er-Risale*, 510.

11. Hucvirî, *Keşfu’l-mahcûb*, 439-440.

12. Kâşânî, *Istilhâtü’s-süfîyye*, 288; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 305.

13. Ebû Hamid el-Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’d-dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, İstanbul), 1/13; Gazzâlî, *İhyâ* adlı eserinin Kitabı’l-İlim babında konuyla ilgili oldukça ayrıntılı bilgi vermektedir.

14. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 305.

Dolayısıyla ilmi, Allah'ı bize tanıtan bir vasıta olarak tanımlar.¹⁵ İnsanların yaşam gayelerinin ilim tahsili olması gerektiğini, hevâ ve heves peşinde koşanların kendilerine zulmettiklerini, lânete dâçar olacaklarını dile getirir.¹⁶ Tanımlarda olduğu gibi, Sabûhî Dede'nin özellikle vehbî ilimden kastettiği mânâ, insana mânevî fayda sağlayan Ma'rifetullah ildir. Sabûhî eserlerinde bir yer hariç, Ma'rifet kelimesini kullanmaz, Ma'rifet kavramının işaret ettiği mânâyâ gelen ilim kelimesini kullanır. Sabûhî Ahmed Dede ilmi birkaç yönden tasnif eder. Ehl-i ten olanların kitaptan ve hitaptan öğrendikleri ilim, can gözüyle öğrenilen ilim,¹⁷ yorumlama teknikleri açısından,¹⁸ zâhirî ilimler ve bâtunî ilimler; konuları bakımından¹⁹ akli ve dinî ilimler, elde etme yönünden kesbî ve vehbî ilimler²⁰ şeklinde ilim tasniflerinde bulunur.

Sabûhî Ahmed Dede ilim konusunda ele aldığı beyitleri değerlendirirken ilmin çeşitli yönlerine dikkat çeker ve faydalı ilmin özelliklerini sayar. Aksi takdirde faydası olmayan ilmin insana yük olduğunu, zaman kaybetme, fuzûlî bir iş ile iştigal olduğunu söyler. Faydalı ilimden maksadın ise âhiret azığına katkı sağlayan, insana kurbiyet kazandıran, amele dökülebilen, sâlikin irfanını besleyen bilgiler olduğunu dile getirir.

Sabûhî Ahmed Dede *İhtiyârat*'ın birinci cildinde *Mesnevi*'nin ilk cildinin 114. başlığını şerh ederken konuyu ele almış ve “*Ey iman edenler! Niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında çok çirkin bir davranıştır,*”²¹ âyetinin tefsirinde amelsiz ilmi meyvesiz bir dala benzetmiştir. Amel edilmeyen ilmi meyvesiz, işe yaramayan bir ağaç gibi değerlendirip amelsiz ilim anlayışını zemmetmektedir.²² Kur'ân-ı Kerim'de işaret edildiği gibi, Tevrat'ı okuyan Yahudiler Tevrat'ın gereğince amel etmediler, o nedenle Allah onları kitap yüklü eşeğe teşbih etti, çünkü onlar bilgileri zihinlerinde hımârın

15. Sabûhî, *İhtiyârat*, 1/16b.

16. Sabûhî, *İhtiyârat*, 2/179a.

17. Sabûhî, *İhtiyârat*, 3/23b, 52a-b.

18. Sabûhî, *İhtiyârat*, 3/42a.

19. Sabûhî, *İhtiyârat*, 4/101b.

20. Sabûhî, *İhtiyârat*, 3/23b.

21. es-Saf 61/2-3.

22. Sabûhî, *İhtiyârat*, 1/78a.

(eşeğin) sırtında yük olan kitaplar gibi taşıdılar, bildikleriyle amel etmediler.²³ Bu konuyla ilgili Hz. Mevlânâ'dan şu sözlerini aktarır:

“Bir ilim ki Hak Teâlâ'dan olmaya, vasıtasız, yani ilm-i ledün olmaya, ol ilim sahibine bâr olur kitapları taşımakta teâb çeker amma onun ilmiyle de muntefi' olmazlar. Zira mûcibince amel etmezler, kendini mahmûl zannederler. Şu oğlancıklar gibi ki, kamışı yontar, ata bindim diye öğünür ama haberi yok ki kamışı da kendi götürür.”²⁴ Yine bu konuyu Mevlânâ *Mesnevî*'sinde şu dizelerle veciz bir şekilde dile getirir:

Vehmi, fikri, duyguyu, anlayışları sopa gibi çocuk atı bil!
Gönül ehlinin ilimleri, kendilerini taşır.
Ten ehlinin ilimleriye kendilerine yüküdür.
Gönle uran, adamı gönül ehli yapan ilim; insana fayda verir.
Yalnız tene tesir eden, insana mal olmayan ilim yükten ibarettir.
Tanrı “Yahmilü esfârâ”²⁵ Tevrat'ı bilip onunla amel etmeyen kitap taşıyan eşeğe benzer” dedi.
Tanrı'dan olmayan bilgi yüküdür. Tanrı'dan vasıtasız olarak verilmeyen ilim.
Gelini süsleyen kadının ona sürdüğü renk gibi diri kalmaz, uçup gider.²⁶

Sabûhî, ilim (ma'rifet) konusunda görüşlerini eserinde ortaya koymuş ve ilmi birkaç açıdan sınıflandırmıştır.

1. 1. Sabûhî Ahmed Dede'nin Kesbî İlme Bakışı

Sabûhî Ahmed Dede ilmi, öğrenmek açısından kesbî ve vehbi olmak üzere iki sınıfa ayırır. Kesbî ilmi kitaptan ve hitaptan öğrenilir, diyerek vehbî ilimden farklı görür.

“Fakat nerede bir Mustafa ki cismi can olsun da
“Er rahman, Alleme'l-Kur'ân”²⁷ Rahman, ona Kur'ân'ı öğretti” sırma ersin.
Ten ehlinin hepsi kalemlle, okuyup yazmakla öğrenir, öğretir.
Allah kereminin bolluğuyla kâlemi, öğretiş ve öğrenişe vasıta halk etmiştir.”²⁸

23. el-Cuma, 62/5.

24. Sabûhî, *İhtiyârât*, 1/115b.

25. el-Cuma, 62/5.

26. Mevlânâ, *Mesnevî-yi Manevi*, çev. Veled İzbudak (İstanbul: MEB Yayınları, 1966), 3/3445-3450.

27. er-Rahmân 55/1-2.

28. Mevlânâ, *Mesnevî*, 3/593-594.

Beytinde işaret edildiği gibi ehl-i ten olanlar kalem, kitap ve defterle ilim öğrenirler, öğrenilmesi gereklidir de. Bundan dolayıdır ki Allah “ikra” (oku)²⁹ buyurmuştur, diye beyan eder.³⁰ O halde insan yaşamı için gerekli olan kesbî ilimleri öğrenmesi gereklidir. İnsanların öğrendikleri ilmin nihai gayesi, Allah rızasını gözetmek olmalıdır. Kesbî ilimle elde edilen kazanımlar, kişinin kendine ve diğer insanlara faydalı olacak şekilde değerlendirilmelidir. Nitekim bu konuda Peygamberimiz, “*Sizin en hayırlınız en faydalı olanınızdır*”³¹ buyurarak konunun önemine işaret etmiştir. Bu gaye ile öğrenilmeyen ilmi;

“*Ekmek isteyen yıllardır Allah der, fakat saman için Mushaf taşıyan eşeğe benzer.*”³²

Yani tahsil-i ilmi dünyalık makam mansıp elde etmek için öğrenir yahut Kur’ân okur ulûfe için ve vazife için okur. Huzur ve huşu içinde okumaz zira kalp kasveti ve katılığı vardır.”³³ diyerek öğrenilen ilmin dünyalık çıkarlar elde etme gayesiyle öğrenilmemesi gerektiğini vurgular. Bu durumu Mevlânâ’nın dilinden aktarır ve ayetten iktibasla kitap taşıyan eşek metaforuyla tenkit eder.

Gayesi Allah rızası olmayan, insanın hidâyetine ve kurbîyetine vesile olmayan, dalaletle sürükleyen ilim hakkında ise Sabûhî Dede, “insanın âhîret azığına katkı sağlamayan ilmi öğrenmesindense cahil kalması yeğdir,³⁴ diyerek ilmin hidâyete vesile olması gerektiğini, aksi takdirde insana hak yoldan ayıracak bilgilerin öğrenilmemesinin daha evla olduğunu iddia eder.³⁵ Sabûhî, insanın amel defterine fayda sağlamayacak çıkar ve menfaat için öğrenilen ilimle uğraşan kişiyi şu sözlerinde görüldüğü üzere “zalim âlim” sıfatıyla niteler:

“*Zalim âlim odur ki ulûm-ı akliyye ile ömrünü zayi ede.*”³⁶

29. el-Alak 96/1.

30. Sabûhî, *İhtiyârât*, 3/23b.

31. İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu'l-hâfâ ve Müzîli'l-ilbâs* (Beyrut: Müessesetü Menahilü'l-İrfan, ts.), 1/393.

32. Mevlânâ, *Mesnevî*, 3/500.

33. Sabûhî, *İhtiyârât*, 2/159a.

34. Sabûhî, *İhtiyârât*, 3/51a.

35. Sabûhî, *İhtiyârât*, 3/51a.

36. Sabûhî, *İhtiyârât*, 3/50b.

İnsanlığa hiçbir fayda sağlamayan, insanların başlarına çeşitli gailerle açan ilimler ile uğraşan âlim kişileri, insanlığa zulmeden kişiler olarak görür. Bu nedenle Sabûhî, ilmin insana dünya ve âhireti için faydalı olmasını, insanı Allah'a yakınlaştırmasını, en önemlisi de "ilmin alamet-i semeresi haşyetullahtır"³⁷ düsturunca "haşyetullah" duygusunu kazandırmasını, aksi takdirde o ilmin faydalı olmayacağını şu sözleriyle aktarır:

"Bir delil, seni amelden alkoysa o Tanrı'nın gazabıdır. Yani bir delil-i akli ve nakli seni amelden men edecekse o ilim değildir. Hak Teâlâ'nın gazabı ve azabı ahirettedir. Nitekim Peygamberimiz buyurur: "*Kıyamet günü insanların azap yönünden en şedidi ilmi fayda vermeyen âlimlerdir.*"³⁸ Rivâyet edilir ki; kıyamette üç kimse sair halktan ziyade hasret çekeceklerdir. Onlardan biri fâsık kişidir ki onun salih kavli ile başkası cennete gider, o kişi kendisi cehennem gider. İkinci kimse ki mal biriktiren hakkını eda etmez, kendi o malı varislere bırakır, varisler malın zekâtını verip hayra tasarruf eyler, o mal sayesinde cennete gider, malı biriktiren kişi cehenneme gider. Hasret çekecek üçüncü kişi âlimdir ki başkaları onun ilmiyle amel ederler, cennete giderler, "*başkalarına iyiliği emredip kendi nefislerini unutalar.*"³⁹ ayeti mucibince ilmiyle amel etmez cehenneme gider, bütün halktan onun hasreti daha çok olur.⁴⁰

İlim ile amel edilmesinin önemine işaret ederek ilmi ile âmil olmayanların ilmi kendilerinde âriyettir, müşteri içindir, esircinin esiri müşteri için olduğu gibi, kendinin faydalanması için değildir.

*Tellâlm eline düşen cariye, müşteri içindir, tellâla ne fayda var.*⁴¹

Öğrendiği ilmi kendisine fayda sağlamayan, ilmینی çıkarları için kullanan âlimler için Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) buyurdu: "*İlmiyle dünyalık talep eden âlimin kalbi ölüdür. Kalbi mânâyâ ölen âlim, dünyaya meyleder. İlmün iktizası budur ki âlim kimse dünyayı terk edip tâlib-i âhiret ola ve muhabetullaha meyledip Allah dostlarıyla yâr ola. İlimden murad ameldir*

37. Fâtır 35/28.

38. Müslim b. Haccac, *Sahih-i Müslim ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1972), İmâre, 152; Ebû İsâ Muhammed bin İsâ bin Sevre bin Musa bin Dahhak es-Sülemî Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, thk. Muhammed Nasıruddin Albânî (Riyad: Mektebetü'l Mearif, ts.), Zühhd, 48.

39. el-Bakara 2/44.

40. Sabûhî, *İhtiyârât*, 5/73a.

41. Mevlânâ, *Mesnevî*, 3/3034.

amel omayınca ilim cehl olur."⁴² Sabûhî'ye göre kişiye meleklik vasfı kazandırmayacak ilm-i hendese, ilm-i felsefe, ilm-i nucûm faydasızdır. Faydalı ilim, dinî ilimlerdir. İnsanlar için faydalı ilmin daha çok insanın âhiretine katkı sağlayan, Allah'a kurbîyet kazandıran dini ilimler olduğunu söyler.⁴³

Sabûhî kesbî ilimlerden sonra çok önemseydiği vehbî ilim konusunu ele alır ve değerlendirmelerde bulunur.

1. 2. Sabûhî Ahmed Dede'nin Vehbî İlim-İlm-i Ledün'e Bakışı

Kesbî ilimler konusunda görüşlerini sunduktan sonra, Sabûhî'nin ilim noktasında çok önemseydiği evliyâullahın, havâssın ilmi olan, kesb yoluyla elde edilemeyen vehbî ilme dair görüşlerini serdedir. Sabûhî Ahmed Dede vehbî ilmi, "kitaptan ve hitaptan öğrenilmeyen ilim, keşif ilmidir, ihlasla elde edilir"⁴⁴ diye tarif eder. Başka bir açıdan vehbî ilmi, kelimeye, harfe, sese, ayn, lam, mim (ilm) kalıbına dökülmeyen "Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti, sonra eşyayı meleklerle gösterdi. Eğer sözüünüzde samimi iseniz bunların isimlerini bana söyleyin."⁴⁵ âyet-i kerimesinde işaret edilen esmâ ilmi olarak tanımlar.⁴⁶ Sabûhî *İhtiyârât-ı Sabûhî'nin* değişik nüshalarında vehbî ilim için Ma'rifetullah,⁴⁷ ledün ilmi,⁴⁸ yokluk bilgisi,⁴⁹ hikmet,⁵⁰ esrâr-ı ilahî,⁵¹ envâr-ı ilahî,⁵² bâtin ilmi,⁵³ ilmullah,⁵⁴ tabirlerini kullanır.

Vehbî ilmin mevhîbe-i Rabbânî bir ilim olduğunu, her isteyenin bu ilmi öğrenemeyeceğini belirtir. Allah'ın kendine dost edindiği velî kullarına

42. Sabûhî, *İhtiyârât*, 3/59b.

43. Sabûhî, *İhtiyârât*, 3/101b.

44. Sabûhî, *İhtiyârât*, 3/23b.

45. el-Bakara 2/31.

46. Sabûhî, *İhtiyârât*, 4/101b.

47. Sabûhî, *İhtiyârât*, 1/16b.

48. Sabûhî, *İhtiyârât*, 1/ 70b, 115b.

49. Sabûhî, *İhtiyârât*, 2/ 147b.

50. Sabûhî, *İhtiyârât*: Türkçe Yazmalar, 1/53a, 141b de hikmet ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgi vermiştir.

51. Esrâr-ı ilâhî bilgisi eserin tüm ciltlerinde kullanılan bir kavramdır. Birkaç örnek olarak belirtilen varakları gösterdik. Sabûhî, *İhtiyârât*, 1/42a, 60a, 70b, 73a, 75a; 2/150a. 222a; 3/67a; 4/110a; 5/164a, 200b.

52. Sabûhî, *İhtiyârât*, 2085, 2/150a.

53. Sabûhî, *İhtiyârât*, 2/150a; 3/42a, 148a; 6/197b.

54. Sabûhî, *İhtiyârât*, 3/52a-b.

has bir ilim olan vehbî ilim, yine mevhibe-i Rabbânî ile bu ilmi öğrenmiş bir kişiden öğrenilmelidir. Bu konuda Sabûhî'nin görüşleri şu şekildedir;

“İlmi bir merd-i hâkim-i ilahîden ve âlim-i Rabbânî'den ahz etmek lazımdır. “İlmi, kemâlât sahibi ricâl'in ağızlarından alınız. Hikmet tâlibi olan, hikmetin çeşmesi olur. Tahsilden ve sebepten fariğ olur. Meretebe-i nefis-i kudsiyyeye erişir, tahsilsiz sebepsiz ve iktisabsız cem-i mâânî keşf olur. Hikmet talep eden, hikmet kaynağı olur ve o tahsilden de sebepten de uzaklaşır. Kim kırk sabah Allah'a karşı ihlaslı olursa, kalbinden lisânına hikmet çeşmeleri akmaya başlar.⁵⁵ Bilmediği ile amel eden kişiyi Allah bilmediği ilimlerin bilgisine varis kılar.”⁵⁶

Bazı ilimleri sadece velî kullar bilir, gaflet ehli anlamaz yani bu ilimleri velîlerden başkası bilmez. Bu tür ilimleri gaflet ehli inkâr eder, kabul etmezler. Hz. Ali buyurur ki: “Bir kimse bilmediği ilmi inkâr eyleyip o ilmin ehline ta'n ve dahl eylemek gafletten başka bir şey değildir ve cehalettir.”⁵⁷

“Bu söz, her kulağa girmesin.

Onun için yüz ledün sırrından ancak birini söylemekteyim.”⁵⁸

Beytinin şerhinde Sabûhî “ilm-i ledün sırrından ancak yüzde birini söylerim, zira bu ilmi herkes anlamaz. Zira Allah buna müsaade etmemiştir. Velîyullahın muttâli olduğu esrârı ifşa etmeye Allah rıza göstermez.”⁵⁹ Sabûhî Ahmed Dede esrâr-ı ilahîye vakıf olacak kişilerin, sülûkunu tamamlamış, sülûkun bütün aşamalarından geçmiş, bütün kayıtlarından sıyrılmış, ölmeden önce ölme sırrına vâsıl olmuş, fenâfillah makamında olan velîlerin ve bu meziyetleri taşıyan ulemâ ve ‘ariflerin sahip olabileceği ilim olduğuna işaret etmiştir. Peygamberimiz ile sahabe-i kirâmdan bazıları arasında esrâr-ı ilahîye dair konuların konuşulduğu bir ortamda sahabeden bazılarının gelmesiyle, “Testilerinizin ve bardaklarınızın ağzını kapatın, içerisine zehirli hayvanlar düşer de o sudan içenler zehirlenir”⁶⁰ diyerek esrâr-ı ilahîye dair konulara vukûfiyeti ve ehliyeti olmayan diğer sahabelerin yanında konuşulmamasını istediği

55. Muhammed Abdürre'ûf el-Münâvî, *Feyzu'l-Kadir Şerh-i el-Camî'i's-Sağîr* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1972), 6/43.

56. Sabûhî, *İhtiyârât*, 1/3a; Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, 2/ 265.

57. Sabûhî, *İhtiyârât*, 1/70b.

58. Mevlânâ, *Mesnevî*, 3/1762.

59. Sabûhî, *İhtiyârât*, 1/53a.

60. Hadis mecmualarında bu rivayetin kaynağını bulamadık.

şeklinde yorumlayan Sabûhî Dede, sahabe de olsa bu tür konuların ehli olmayanlarca kavranamayacağını dile getirir.⁶¹ Bu hadisten hareketle “Allah Teâlâ gayyûrdur, ifşâ-yı esrâr-ı ledunniye rıza göstermez,”⁶² diyerek her konunun herkes ile konuşulmayacağına dair görüşünü ortaya koyar. Ayrıca Sabûhî, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, âyetlerin, hadislerin ve *Mesnevi*'deki beyitlerin zâhir mânâsının yanında “testi hadisi” örneğinde olduğu gibi bâtinî mânâlarına da işaret etmiştir. Bâtini mânâların ortaya konması Sabûhî'nin tasavvuf anlayışında önemli bir yer tutar. Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhliği döneminde bâtinî yorumlarıyla dikkat çekmiş ve zâhirî şeriatı esas alan ve bâtinî yorumlara karşı mesafeli duran çağdaşı Galata Mevlevîhânesi şeyhi Hazreti Şarih İsmail Rusûhi Dede'den farklı bir yol izlemiştir. Semih Ceyhan bunu iki şeyh arasındaki görüş farklılıklarına ve anlaşmazlıklarına ve vizyon farkına bağlar.⁶³

Sabûhî özellikle dini ilimlerde ayet ve hadislerin zahir anlamının yanında herkesin vukûfiyetinin olmadı batını manalarında var olduğunu kabul eder. Ancak prensip olarak Kur'an'ın zahirine aykırı düşen batın merduttur diyerek en başta bu konuda ilkesini ortaya koyar. Şimdi Sabûhî Dede'nin konuya ilişkin görüşlerini aktaralım.

1. 3. Sabûhî Ahmed Dede'nin Zahîrî ve Bâtinî İlme Bakışı

Sabûhî Ahmed Dede yorumlamak bakımından ve mânâ itibarıyla ilmi zâhirî ve bâtinî ilimler diye ikiye ayırır. “Mutasavvıflar tasavvuf ilmine bâtinî ilim derler, diğer İslâmî ilim dallarına da zâhirî ilimler derler.”⁶⁴ Ancak mutasavvıflar bâtinî ilmi, Şia'nın anladığı mânâdan çok farklı anlamda ele alır ve bâtinî ilim anlayışını “naslardaki gizli mânâları, ibadetlerin mânevî ve ahlâkî özünü, varlık ve olayların arkasındaki sırları açıklığa kavuşturan” ilim anlamında kullanırlar.⁶⁵ Derin anlamlar içerdiği için herkes tarafından anlaşılamayacağı, belli insanların öğrendiği

61. Sabûhî, *İhtiyârât*, 1/53a.

62. Sabûhî, *İhtiyârât*, 1/53a.

63. Semih Ceyhan, *İsmail Ankaravî ve Mesnevi Şerhi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 140.

64. Sabûhî, *İhtiyârât*, 1/63a.

65. Süleyman Uludağ, “Bâtın İlmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/188-189.

ve bildiği kabul edilen bâtın ilmi ilk zamanlarda semboller ile mânâlar işaret edilerek anlatılmıştır. İlk defa Zünnûn-ı Mısrî tarafından işaretle değil, sözle anlatılmaya başlanılan bâtınî konuların anlatılması zamanla sûfîler arasında yaygınlaşmış, açıktan ifade edilir hale gelmiştir. İlk defa bâtınî konuları açıktan anlatan kişinin Şıblî (ö.334/945) olduğu söylenir.⁶⁶

Sûfîlere göre bâtın ilmi, İslâm'ın dışında olan bir ilim değildir. Kur'ân ve sünnette delilleri ve örnekleri olan bir ilimdir. Peygamberimizin Huzeyfetü'l-Yemânî'ye sırları tevdi ettiği, Ebu Hureyre'nin Peygamberimizden iki tür ilim öğrendiği, Kur'ân'da yer alan Hızır ile Mûsâ kıssasında bahsedilen ilm-i ledün⁶⁷ ve Hz. Ali'nin bildiği ilim de bâtın ilmi kabul edilmiştir. İlk dönem sûfîlerince de kabul gören bâtın ilmi, zâhir ulemasının ve fakihlerin kavramakta zorluk çektiği keşf yoluyla elde edilen, kalpte olan, lisanla söylenemeyen ilim olarak tarif edilmiştir.⁶⁸ Ebu Tâlib el-Mekkî bunu, "Kur'ân'ın inceliklerine, sırlarına vâkîf olmak"⁶⁹ olarak tanımlamıştır. İbnü'l-Arabî ise peygamberlerin vahiy aldığı kaynakla velîlerin beslendiği kaynağın aynı olduğunu belirterek, bâtın ilminin kaynağının keşifle elde edilen ilahî bilgiye işaret etmiştir.⁷⁰ Bâtın ilmi konusunda en kapsamlı ve sistemli bilgiyi İmam-ı Gazzâlî vermektedir. İmam-ı Gazzâlî'ye göre ibadetlerin ve amellerin bir zâhirî birde bâtınî yönü vardır. İnsanın yaptığı ibadet ve amellerde esas gayesinin bâtınî yönleri olması gerektiğini çeşitli ibadetler üzerinde verdiği örneklerle açıklar.⁷¹ Sûfîlerin bâtınî ilmin meşruiyeti noktasında dikkat çektikleri en önemli husus, şeriatın zâhirîne ters düşen bâtınî bilgileri, onlar da batıl kabul etmişlerdir. Ebu Said el-Harrâz, Hücvirî, Gazzâlî ve Sühreverdî de aynı görüşte birleşmişlerdir. Ancak bâtın ilmi konusunda İsmâ'îliyye ve Ta'limiyye gibi sapkın gruplar da ortaya çıkmıştır. Bu gruplar nasların bâtınî mânâlarını esas almışlar ve kendi nefsânî arzularına göre mânâ vererek onunla amel etmişler, nasların

66. Gül, Halim. *Mesnevi'de Kur'ânî Referanslar ve Kur'ân Âyetlerine Getirilen İşari Yorumlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003); Uludağ, "Bâtın İlimi", 5/188-189.

67. el-Kehf 18/ 65.

68. Serrâc, *İslâm Tasavvufu*, 23-24; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kalplerin Azığı: Kûtu'l-Kulûb*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2011), 1/480-487.

69. Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 1/480-487.

70. Muhyiddin İbnü'l-'Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*. çev. Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı - Selçuk Eraydın (İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2013), 1/480-487.

71. Gazzâlî, *İhyâ*, 1/182, Gazzâlî *İhyâ*'nın birinci cildinde ibadetlerin batını boyutlarını geniş bir şekilde ele almış ve oldukça detaylı bilgi vermiştir.

zâhirî mânâlarını dikkate almamışlar, zâhirî mânâlar ehl-i zâhir içindir, bizi bağlamaz pervasızlığıyla hareket etmişlerdir.⁷²

Ehl-i sünnete bağlı olan Haris el-Muhasibî, Kelâbâzî, Kuşeyrî, Hücvirî ve Gazzâlî gibi sünnî sûfî müellifler, Kur'ân ve hadis çerçevesinde kalan bâtın ilmini kabul etmişler, bunu da nasların mânâlarını derinleştirmek olarak anlamışlardır.⁷³ Sabûhî Ahmed Dede'de yukarıda isimlerini saydığımız sûfîler gibi bâtın ilmini kabul etmiş ve nasları Kur'ân ve sünnet çerçevesinde yorumlamıştır. Yani bâtın ilmini Ma'rifetullah kavramı çerçevesinde ve derûnî mânâ bağlamında anlamlandırmıştır.

“Misk kokusunu duyup bir konak yol almak, iz izleyerek yüz konaklık yol almadan, yüz konaklık yolu dönüp dolaşmadan daha iyidir.”⁷⁴

Bu beyti Mevlânâ'nın görüşleri minvalinde açıklayan Sabûhî, “cehl ile nice yıllar ibadet eylemekten hâsıl olmayan mânâ, Ma'rifetullah ile az zamanda olur, nitekim amelsiz ilim vebâldir, ilimsiz ibadet dalalettir. İmdi insan kendi nefsinin cehaletten ve gafletten kurtarmaya sa'y etmelidir ki cezbe sebeb-i vusûl-i ilallah'a cümle amelden akrebtir.”⁷⁵ Mevlânâ'nın

*“Ay ışıkların doğusu olan gönül yok mu?
O gönül, 'ariflere 'kapıları açılmıştır' sırrıdır.”⁷⁶*

Beyti ile “şol kimseleri sürerler ki perverdigardan korktular yani melâyik-i lutf ve mülâyemeti yeleştâb eylen, cennette binekler yahut da merkeplerini süreler. Zira muttakiler cennete iletilmezler, illâ suvâr oldukları halde giderler, yani müttakiler cennete sürerler, geri geri mertebelerinin tefâvuti üzere ve tabakalarının ulvî miktarı.”⁷⁷ Bu beyitten Mevlânâ'nın muradı şudur, diyerek beytin bâtınî anlamını verir: “Mânâyı beyt şudur ki; Hz. Mevlânâ buyurur ki; şol gönül ki mehtaplara muttalîdir, mehtaptan murat envâr-ı tecelliyât-ı Rabbânî'dir.”⁷⁸

72. Uludağ, “Bâtın İlmî”, 5/188-189.

73. Mekki, *Kalplerin Azığı*, 1/50-51; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 69-71.

74. Mevlânâ, *Mesnevî*, 2/164.

75. Sabûhî, *İhtiyârât*, 1/150a.

76. Mevlânâ, *Mesnevî*, 2/165.

77. Sabûhî, *İhtiyârât*, 1/150a.

78. Sabûhî, *İhtiyârât*, 1/150a.

Kehf sûresinde kıssası anlatılan Hz. Musa ile Hz. Hızır kıssasında Musa'nın (a.s.) zâhir ilmini, Hızır'ın bâtın ilmini temsil ettiğini söyler.⁷⁹

*Kardeş, inciyi sedefin içinde ara,
Sanatı da sanat ehlerinden iste.*⁸⁰

“Yani sanatı ustalarından öğren inciyi sedefin içinde ara. İnci gibi herkeste bulunmayan kıymetli bir ilmi, bâtın ilmini ehl-i zâhirden talep eyleme, ehlerinden öğren.⁸¹ Gönlün, bir mürşid-i kâmil, ehl-i ilmi bâtın gözetiminde zikr-i Hak ve fikr-i Hak'la nûrâniyet kesbettiğinde, kâbil-i envâr-ı tecellîyât-ı Rabbânî olacağını ve Ma'rifete ulaşma hususunda dîl-i 'arif için (ابوابها فتحت) fehvâsınca cümle kapılar açılacaktır. Yani sebep-i feth-i bâbdır ki ehl-i cennete cennet kapıları nasıl açılırsa onun gibi ehlince tezkiye ve tasfiye edilmiş gönül sahibine de mânâ-yı esrâr-ı ilâhî ve sûr-ı gaybîyye babları meftuh ve mekşûf eder ve zâhir ve bâtın şekli kalmaz. İmdi sâlike lazım oldur ki kalbi jeng-i kudûrâtta pâk eyeleye, ta ki kâbil-i envâr-ı ilâhî olur,”⁸² ifadeleriyle gönlün ve kalbin işin ehl-i kişiler tarafından eğitilerek (seyr ü sülûk) arındırılmasıyla bâtın ilmi olan esrâr-ı ve envâr-ı ilahînin gönle dolmasının gereklerini izah eder. İlmi bâtını ehlerinden öğrenmek gerektiğini vurgular ve nefis, hevâ ve şeytanla barışık yaşayan insanın bu ilimden mahrum olacağını ve Hak Teâlâ'ya takarrub edemeyeceğini söyler.⁸³

Sâlik kendine lazım olan zâhirî ilimleri öğrenmelidir. Dinin sorumlu tuttuğu mükellefiyetleri yerine getirmek ve hayatının idamesi için gerekli olan zâhirî ilimleri öğrenmek, her Müslümanın vazifesidir. Bu görüşünü, “amelsiz ilim vebaldır, ilimsiz ibadet dalalettir”⁸⁴ diyerek açık bir şekilde ortaya koyar.

Sabûhî Ahmed Dede, sâlik-i kâbil dediği seyr ü sülûke isti'datı olan sâlikin Ma'rifete ulaşması için ibadetlerin ve emirlerin bâtına vakıf olması gerektiğini söyler. Sâlik, mürşid-i kâmil gözetiminde sülûkun çeşitli aşamalarını aşarak vusûl-ı illallah olur. Kalbini tezkiye ve tasfiye ettiği için envâr-ı ilahî ve esrâr-ı ilahî gönlüne yansır. İbadet ve taatına ihlas ve

79. Sabûhî, *İhtiyârât*, 3/42a.

80. Mevlânâ, *Mesnevî*, 5/1057.

81. Sabûhî, *İhtiyârât*, 5/148a.

82. Sabûhî, *İhtiyârât*, 2/150a.

83. Sabûhî, *İhtiyârât*, 6/197b.

84. Sabûhî, *İhtiyârât*, 1/150a.

samimiyetle devam ederse gönlüne hikmet damlaları düşer. Bâtın ilmi kesble değil, mevt-i irâdî ile fenâfillah makamına erip bütün varlıktan sıyrılarak keşfen elde edilen ve gönülden gönüle, sîneden sîneye aktarılan, samimiyet ve ihlas ile devamlılık isteyen hikmet dolu bir ilimdir. Bâtın ilmiyle alakalı olan başka bir ilimde hikmettir. Bu bağlamda Sabûhî Ahmed Dede'nin hikmet konusundaki görüşlerini ve değerlendirmelerimizi aktarmamı yararlı olacağını umuyoruz.

2. Sabûhî Ahmed Dede'nin Hikmete Bakışı

Arapça “H-k-m” kökünden türemiş olan “Hikmet” kelimesi, İslâmî ilimlerle bağlantılı olarak kullanıldığı ilim dalına göre değişik anlamlar arz etmektedir. Kelimenin sözlük anlamına baktığımızda karşımıza şu anlamlar çıkmaktadır: “Hüküm vermek, pekiştirmek, engel olmak, alıkoymak, adalet, ilim, hilm, nübüvvet, Kur’ân, bilgi ve amel bütünleşmesinden sonra elde edilen ilim, insanın gücü nispetinde eşyanın mahiyetini kavraması, kararlarında tam isabet.”⁸⁵ Ayrıca hikmet, öğüt, derin anlayış, nübüvvet, Kur’ân ve Kur’ân tefsiri, sünnet olarak da kabul edilmiştir.

Kur’ân ilimlerinde, “emir ve yasakları bilme, anlayış, nübüvvet, sünnet, hadis, Kur’ân tefsiri, Kur’ân” anlamlarında kullanılırken; felsefi ilimlerde, “felsefe, felsefî ilim, aklî ilimler”; kelim ilminde, “hem bilgide hem de davranışlarda tam mükemmellik ve kusursuzluk” olarak kullanılır. İslâm Hukuku’nda ise “Şâri’nin hükmü koyma amacı” olarak belirtilmiştir. Tasavvufta ise Kâşânî’nin de belirttiği gibi hikmet, ilahî sırların ve gerçeklerin bilgisi, varlığın var oluş gayesini kavrama, âlemdeki sebep ve sonuç ilişkisinde ilahî iradenin muradını ve rolünü keşif anlamındadır. Sûfîler, “hikmet” kelimesinin yerine daha çok aynı mânâyı da kapsayacak tasavvufun kendine has bir kavramı olan “Ma’rifet” kelimesini yaygın olarak kullanmışlardır.⁸⁶

85. İbn-i Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 3/271-272; Zebîdî, *Tacu'l-arûs*, 16/512-513; Isfahânî, *Müfredât*, 127; Cevherî, *es-Sihâh*, 1/1901; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 276.

86. Mustafa Kara vd. “Hikmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 12/503-519; Kâşânî’nin *Istalahâtü’s-sûfîyye* adlı eserini tahkik eden Abdülâl Şahin “Hikmet” kelimesinin anlamları hakkında detaylı bilgi vermiştir. bk. Kâşânî, *Istalahâtü’s-sûfîyye*, 83, 290; Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitâbu't-Tarifât* (Beyrut: Mektebet’ü Lübnan, 1985), 96-97; Isfahânî, *Müfredât*, 127. Ayrıca bk. Veysel Güllüce, “Kur’ân’da Hikmet Kavramı Üzerine”,

Asrımızın önemli müfessirlerinden Elmalılı Hamdi Yazır'ın tefsirinde Sabûhî Ahmed Dede'nin hikmet kavramına yüklediği anlama yakın tanımını görüyoruz. Yazır'a göre hikmet, "ilm-i hasen ya da hadisin ifadesiyle İlmü'n-nâfi' ve amel-i salihdir."⁸⁷ Sabûhî Dede'ye göre, Allah'a ulaştıracak bilgiyi elde etmek yani hikmete ulaşmak, bildiklerimizle amel etmek sayesinde olacaktır. Sabûhî Dede burada hikmetin vehbî boyutuna dikkat çekmektedir. Bildikleriyle amel edenlere bilmediklerinin öğretilmesi aynı zamanda nebevî bir müjdedir.⁸⁸

Sûfîler hikmet konusunda bazı risaleler yazmışlardır. Ebû Bekir el-Ver-râk'ın (ö. 280/893) *Risâle fi'l-hikme ve't-tasavvuf* u ile Zünnûn el-Mısrî'ye (ö. 245/860) nisbet edilen *Risâle fi'l-hikme* isimli eserler bunlardandır.⁸⁹ Ayrıca diğer sûfî yazarlar da eserlerinin çeşitli yerlerinde hikmetten bahsetmişlerdir. Hikmetin çeşitli tanım ve yönlerini ele almışlar, hikmete ulaşmanın yollarından bahsetmişler, hikmet ilminin değer ve önemine değinmişlerdir. Hikmet konusunda görüşlerini tespit edebildiğimiz bazı sûfîlerin yaklaşımlarını aşağıda sunmaya çalıştık. "Hikmet" kavramını tasavvuf terimi olarak ilk defa⁹⁰ kullanan Herevî (ö. 481/1089) olduğu için ilk önce bu konuda onun görüşlerini sunacağız.⁹¹ Eserinin 53. babında hikmeti ele alan Herevî, "Eşyayı olması gereken yere koymak" şeklinde tarif eder. Bakara sûresi 269. âyetle konuya başlar, hikmetin her isteye-ne değil Allah'ın dilediği kişilere verdiğini ifade eder. Hikmetin verildiği kişiye Yüce Allah tarafından çok hayırlar ihsan edildiği ifade edilir. Herevî hikmeti müstakil bir makam saymıştır ki, bu tasavvuf ıstılahları tarihi açısından önemli bir tespit kabul edilmiştir.⁹² Herevî hikmeti üç mertebede değerlendirir.

EKEV Akademi Dergisi 1/2 (1998) 43; Mehmet Çalışkan, "Kur'an'da Hikmet Kavramı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2001) 89-120.

87. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Yayınları, 1979), 2/915-929.

88. Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, 2/265.

89. Salih Çift, *Hâkim Tirmîzi ve Tasavvuf Anlayışı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003).

90. Hikmet kavramını ilk defa tasavvufî anlamda Herevî'nin kullandığı ifadesi DÎA'nın hikmet maddesinde yer almaktadır. Bu bilgiyi neye göre verdikleri konusunda bir fikrimiz yok. Şu kadar var ki ilk dönem sûfîlerinden ve tasavvufun ilk kaynaklarından *er-Ri'âye*'nin yazarı Hâris el-Muhâsibî "Hikmet" kavramını *el-Vasâyâ* adlı eserinde ele alıp mahiyeti hakkında detaylı bilgi vermektedir. bk. Hâris Muhâsibî, *el-Vasâyâ* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 184-186.

91. Abdullah Ensari Herevî, *Menâzilü's-Sairin* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1408/1988), 78.

92. Muhammed Nedim Tan, *Abdullah Ensârî Herevî'nin Tasavvuf Tarihindeki Yeri ve Sa'd Meydanı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2013), 404.

1. Her şeyin hakkını vermek, hiçbir şeyde haddi aşmamak ve acele etmeyip eşyanın zuhûr vaktini beklemek.

2. Allah'ın va'indeki incelikleri görmek, Allah'ın hükmünde adaletini bilmek, iyiliği engellemesindeki lütufları mülâhaza etmektir.

3. Delil çıkarmada basirete, irşadında hakikate, işaretlerde de mak-sada ulaşmaktır.⁹³

Haris el-Muhâsibî ise kişinin hikmet sahibi olmasını zühde irtibatlandırır⁹⁴ ve şu hadislerle görüşünü destekler; “*Bir kişinin dünya hayatından yüz çevirdiğini görürseniz, bilin ki Allah onu kendisine yaklaştırmış ve kendisine hikmet vermiştir.*”⁹⁵ Başka bir hadiste, “*Kişi dünya hayatından yüz çevirir ise ona şu üç haslet verilir: Diğer insanlardan aziz olur, malı olmadan zengin olur, mektep medrese görmeden ilim sahibi olur.*”⁹⁶

Muhâsibî hikmeti tasavvufî bir mertebe olarak ele alır ve hikmete ulaşmayı belirli kriterlere bağlar. Sâlikin dünya sevgisinden uzaklaşıp, zühde yönelmesi, gönlünü mâsivâdan arındırması ve Ma'rifete doğru yol alması sayesinde gönlünde ilahî nurların parlayacağını, kendisine Ma'rifet yolunun açılacağını, hikmete bu arınma sayesinde ulaşılacağını ifade eder. Genel olarak İslâmî gelenekte Ma'rifete ulaşmanın yollarından kabul edilen insanın bildiği kadarıyla samimi bir şekilde ihlasla amel edilmesi, bu yolda gayret gösterilmesi sonucunda kişiye bilmediklerinin öğretileceği, ilmin ve hikmetin gönle akacağı fikri kabul görmektedir.⁹⁷ Sabûhî Ahmed Dede'nin Muhâsibî'nin görüşlerine benzeyen düşünceleri vardır. Sabûhî Dede'de insanın bildiğiyle amel etmesi sonucunda, tezkiye-i nefis ve tasfiye-i kalb ile kirden pastan arınan kalbe nur dolacağını, kişinin kalbine nur dolmasının alametini de dâru'l-gurûr olan dünya hayatından uzaklaşmak, dünyaya olan meyilde azalma olması, ahirete özlem ve iştiağ duymasıyla gönle hikmet dolacağını ifade eder.⁹⁸ Sûfilerden Serrâc, Kur'ân'daki hikmeti isabet olarak anlamış ve onu peygamberimizin sünneti, âdâbı, ahlâkı, hâlleri ve öğrettiği şeyler olarak kabul etmiştir. Hikmet, Serrâc'a göre müritlerin eğitiminde en önemli

93. Herevî, *Menâzilü's-Sairin*, 98.

94. Muhâsibî, *el-Vasâyâ*, 184-186.

95. Hadisin kaynağını bulamadık.

96. Sabûhî, *İhtiyârât*, 2086, 5/165a.

97. M. Mustafa Çakmaklıoğlu, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye Göre Dil-Hakikat İlişkisi Ma'rifetin İfadesi Sorunu*. (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005).

98. Sabûhî, *İhtiyârât* “Türkçe Yazmalar”, 5/171a.

unsurlardan biridir. Dünya sevgisinin müridin gönlünden silinmesini sağlayan bir araçtır.⁹⁹ Kelabâzî ise hikmeti, insanın ilk öğrenmesi gereken ilim; Kur’ân, hadis, tevhid, Ma’rifet ve iman konusunda insandan şüpheleri giderecek ilme sahip olmaktır, diye tarif eder.¹⁰⁰ Müslümanın nefsin arzu ve isteklerini, şeytanın hilelerini, kötü huylardan ve onlardan arınma yollarını öğrenmesi gerekir. Kelabâzî bu ilme hikmet demektedir. Tâlib, hikmet ilmi ile Ma’rifete ulaşır.¹⁰¹ Gazzâlî, hikmeti insanın yaratılış gayesini öğrenme gayreti olarak tanımlar ve hikmeti elde etmenin yolunu, “temiz bir kalp ve gönül, salim bir akıl gerekir ki o da ancak nefsânî ve dünyevi arzularından vazgeçmedikçe, zühd etmedikçe elde edilemez” diyerek benzer bir yaklaşım sergiler.¹⁰² Kur’ân’da hikmet hakkında çok sayıda âyet olup vurgulanan düşünce amacına hizmet etmeyen bir gaye ile kullanılan eşya, hikmete aykırılık teşkil eder. Zulmün bir tanımı da eşyanın amacı dışında kullanılmasıdır. Sapkınlıkların temelinde yatan şey de eşyanın amacından farklı bir gayeye hizmet ederek özden sapmadır. Kendisi için yaratılan varlığı hikmete uygun kullanmayan insan nihâi gaye olarak Allah’a kulluğunu ve yaratılış gayesini gerçek mânâda ifa etmiş olamaz.¹⁰³ İbnü’l-Arabî, “Tasavvufu güzel ahlâk olarak görür ve tasavvufun gerektirdiği güzel ahlakla ahlaklanmış kişinin hikmet sahibi yani “hâkîm” olması şarttır. Eğer kişinin bu ahlaktan nasibi yoksa o kişinin tasavvuftan nasibi yok demektir. Tasavvuf hikmettir, hikmet ehli ise ilm-i nebevî’den payına düşeni almış demektir.”¹⁰⁴ İbnü’l-Arabî yaklaşımın daha da derûnileştirerek hikmetin farklı boyutuna şu şekilde dikkat çeker:

“İşlerini ve hükümlerini hikmet üzere gerçekleştiren, sebepleri de olması gereken şekliyle hikmetle yorumlayan gerçek hukemâ; “melâmetiyye”dir. Melâmet ehli hikmet ehlinin seyyidleri ve önderleridir.

99. Serrâc, *el-Lüma*, 275.

100. Muhammed b. İbrâhim el-Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf-Ta’arruf*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992), 130-131.

101. Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 130-131.

102. Gazzâlî, *İhyâ*, 3/126-127; el-Bakara 2/73, 76, 221, 242, 266, 269; Âl-i İmran, 3/7, 65, 118, 137, 190, 191. Kur’ân’da bu meyanda çok sayıda âyet vardır. Biz sadece örnek olması hasebiyle sadece ilk iki suredeki âyetlerin numaralarını verdik.

103. Gazzâlî, *İhyâ*, 3/126-127; Gazzâlî amacı dışında kullanılmasında ifrata “Cerbeze ve hubs”, tefrite “beleh” tabirlerini kullanır. Cevdet Kılıç, “Gazzâlî’de Tefekkür ve Hikmet Kavramları”, *Tasavvuf* (2001), 117-141.

104. Muhyiddin İbnü’l-Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015), 8/23-25.

Efendimiz (as) onlardandır ve onlardır. Onlar ehlullâh yâni resuller ve velîleridir ki gerçek hakîmlerdir.¹⁰⁵

Mevlevî olan Sabûhî Ahmed Dede esas itibariyle Mevlânâ'nın izinde gitmekte ve hikmet kavramına yukarıda bahsettiğimiz sûfiler ile paralel anlamlar yüklemektedir. Tasavvuf literatüründe hikmet kelimesi genel olarak; “İlahî sırların ve gerçeklerin bilgisi, varlıkların var oluş amaçlarının kavranması, sebeplerle bunların sonuçları arasındaki ilişkilerde ilahî iradenin rolünün keşfedilmesi”¹⁰⁶ olarak tanımlanırken, *Mesnevi*'de “olay ve olguların arkasındaki ilahî iradenin sırlarının anlaşılması ve keşfedilmesi”¹⁰⁷ olarak tanımlanır.

Sabûhî Ahmed Dede, Allah'ın orduları olarak gördüğü hikmeti şu şekilde tanımlar: “Hikmet; cem-i eşyanın madde-i usulünü, mahiyetini, hakikatini ve hassasını bilmektir, her şeyin mertebesince amele götürmektir. İkiye ayrılır: Hikem-i felâsife, Hikem-i ilâhî.”¹⁰⁸ Bu bağlamda felsefeciler hakkında görüşler serdeden Sabûhî Ahmed Dede'nin bu konudaki görüşlerini aktarmak hikmete, felsefeye ve filozoflara bakış açısını anlamamızda yararlı olacaktır.

2. 1. Sabûhî Ahmed Dede'nin Felsefe ve Filozoflar Hakkındaki Düşüncesi

Ma'rifet bağlamında hikmeti vehbî ilmin kapsamında değerlendiren Sabûhî Dede, hikem-i ilâhiyenin mevhibe-i Rabbânî bir ilim olduğunu, her isteyenin bu ilmi öğrenemeyeceğini belirtir. Allah'ın kendine dost edindiği veli kullarına has bir ilim olan hikem-i ilâhiyyeyi yine mevhibe-i Rabbânî ile bu ilmi öğrenmiş bir kişiden öğrenilmelidir, der. Bu konuda Sabûhî ; “İlmi bir merd-i hakîm-i ilahîden ve âlim-i Rabbânî'den ahzetmek lazımdır. Bu ilmi, kemâlât sahibi ricâlin ağızlarından alınır. Hikmet, tâlib-i olan hikmetin çeşmesi olur tahsilden ve sebepten fariğ olur. Mertebe-i nefsi kudsîyeye erişir, tahsilsiz sebepsiz ve iktisapsız cem-i ma'ni keşf olur. Hikmet talep eden, hikmet kaynağı olur ve o

105. İbnü'l-'Arabî, *Futûhât-ı Mekkiye*, 16/381-385.

106. Mustafa Kara, “Hikmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/518-519.

107. Özcan Taşçı, “Mesnevi'deki Hikmet Kavramının Kur'an Açısından Tahlili”, *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyumu* (Çanakkale: y.y., 2006), 173-177.

108. Sabûhî, *İhtiyârât* “Türkçe Yazmalar”, 3/3a.

tahsilden de sebepten de uzaklaşır. ‘Kim kırk sabah Allah’a karşı ihlaslı olursa, kalbinden lisanına hikmet çeşmeleri akmaya başlar.’¹⁰⁹Bildiği ile amel eden kişiyi Allah bilmediği ilimlerin bilgisine varis kılar.’¹¹⁰ sözleri ile dile getirmektedir. Diğer taraftan *İhtiyârât*’ın üçüncü cildinin dibacesinde felsefeyi de hikmet kapsamında değerlendirir. Ancak ona göre ma’rifetin başka bir boyutu olan hikmet hikem-i ilâhiyedir. Felsefecilerin hikmetini hikem-i felâsife olarak isimlendirir. Sabûhî Dede, hikem-i felâsife hakkında menfi bir kanaate sahiptir ve filozofların hikmet anlayışının insanı dalalete götürdüğünü savunur. Bu konudaki görüşünü şu ifadelerle ortaya koyar: “Hikmet-i felâsife mezmûm ve nâ meşrûdur. Bu hikmetin ehli cemi-i eşyânın zuhûru tabâyi-i anâsırdandır, derler. Bu gürûh ulûhiyyeti, nübüvveti ve velâyeti münkir olurlar, haşri ve neşri inkâr ederler. Münecimînin ekseri bu itikad üzeredirler.”¹¹¹

Bu konuyla ilgili olarak Hz. Ali (kv)’ye ait olduğunu söylediği ancak araştırmalarımız sonucunda Ebu’l-Âlâ el-Maarri’ye ait olduğunu tespit ettiğimiz şu beyitleri aktarır:

ز عم المنجم والطبيب كلاهما
ان لاتحشر الاجساد فقلت اليهما
ان صح قولكما فليست بخاسر
وان صح قولي والخسران عليكما¹¹²

“Hikmet-i felâsife ehl-i hakkında bu hikmete itikat edenler hikem-i ilahîyeden mahrum ve bu hikmetin neticesi şom ve ehl-i şakî ve bedbaht ve mezmûmdur,” diyerek filozofların ilâhî hikmetleri bilmediklerini ve kınanmış, bedbaht ve isyan ehli olduklarını belirtir ve Mevlânâ’dan şu beyitleri aktararak bu hikmet ehli hakkında düşüncelerini belirtir:

109. Muhammed Abdür-raûf el-Münâvî, *Feyzu’l-Kadir Şerh-i el-Cami’i’s-Sağîr* (Beyrut: Dâru’l-Mârifê, 1972), 6/ 43; Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, 2/2542.

110. Sabûhî, *İhtiyârât* “Türkçe Yazmalar”, 1/3a.

111. Sabûhî, *İhtiyârât* “Türkçe Yazmalar”, 3/ 3a.

112. Beytin anlamı: Münecimler ve tabiplerin iddiasına göre ölen kişilerin cesetleri dirilmeyecek, Ben de her ikisine derim ki Eğer onların sözü doğruysa biz benim kaybedecek bir şeyim yok, eğer benim sözüüm doğru ise siz hüsrandasınız. Ebu’l-Âlâ el-Ma’arri: 363/973 Rebî’ülevvel ayının 26’sında Ma’arretü’n-nûmân’da doğmuştur. Tenûh kabilesinden olup Dedesi, babası ve amcası ilim ehlinden olup bu bölgede kadılık yapmışlardır. Anne tarafından Halep kabilesinden Benî Sebîke’ kabilesindedir. Küçük yaşlarda çiçek hastalığına yakalanarak gözlerini kaybeden Ebü’l-Âlâ ilk tahsilini babasının yanında yaptı. Daha sonra İbn Hâleveyh’in talebesi Muhammed b. Abdullah b. Sa’d’dan dil ve edebiyat, Yahyâ b. Mis’ar et-Tenûhî’den hadis ilim öğrendi. Sahbân Halifât, “Ebü’l-Âlâ el-Ma’arri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/287-291.

*Benim ahmaklığım, çok mübarek bir ahmaklık
Gönümde azığım var, canım perhizkâr!”
Sen de şekâvetin azalmasını istiyorsan çalış, sendeki hikmet azalsın.
Tabiattan doğan, hayalden meydana gelen hikmet,
Tanrı nurunun feyzinden nasipsiz bir hikmettir.
Dünya hikmeti, zannı, şüpheyi artırır,
Din hikmetiyse insanı feleğin üstüne çıkarır.
Âhir zamanın âdi ukalâsı, kendilerini evvelce gelenlerden üstün görürler.¹¹³*

Sabûhî, Mevlânâ gibi hikmet-i ilahîyi öğrenmeye hizmet etmeyen, ma'rifetullah'a giden yolda faydası olmayan felsefe ilmîne ve filozoflara karşı bir tavır alır ve felsefe ilminin öğrenilmesini gereksiz görür.¹¹⁴ İnsanın kendini tanımasını ve haddini bilmesini daha çok önemser.

*Ayan ve arazi bildik tut, ne çıkar?
Asıl, kendi haddini bil ki bundan kaçıp kurtulmaya imkân yok.
Kendi haddini bilince de artık bu hadden kaç da
Ey toprak eleyen, hadsiz âleme ulaş.¹¹⁵*

Müellifimiz filozofun delil toplamakla oyalandığını, 'arifin gönlü ile vuslata erdiğini dile getirerek arif ile filozof arasındaki farkı *Mesnevî*'den şu beyitlerle ortaya koyar:

*Filozof davasında delilleri çoğaltıp durur.
Hâlbuki kalbi temiz Allah kulu, onun aksine delillere bakmaz bile.
Delil ve hicaptan kaçır, delalet edilenin peşine düşer,
Başını yakasının içine çeker.
Filozofa göre duman, ateşe delildir,
Ama bizce dumansız olarak o ateşe atılmak daha hoştur.¹¹⁶*

Sabûhî ise; “Filozof davasında delilleri çoğaltıp durur. Hâlbuki kalbi temiz Allah kulu, onun aksine delillere bakmaz bile. Yani filozof felsefî vesâit ile delilleri ziyade eder amma tasfiye sahibi arif-i kâmil (evliyâullah) bunun hilafınca hareket eder ve ilmi vasıtasız, delil ve burhansız maluma

113. Mevlânâ, *Mesnevî*, 3 / 3200-3205.

114. Sabûhî, *İhtiyârât*, 4/101b.

115. Mevlânâ, *Mesnevî*, 5/564-565.

116. Mevlânâ, *Mesnevî*, 5/569-571.

(Ma'rifetullah) vâsıl olur.¹¹⁷ “Bizim evvela Sâni’-i Kadîme istidlalsiz vuslatımız filozofun istidlâliyle bilmekten yeğdir. Yani keşf ve yakîn mertebesine vâsıl olan azizler mertebe-i istidlâle ser furû etmezler”¹¹⁸ diyerek ehl-i keşfin bu konudaki durumuna açıklık getirir.¹¹⁹

Başka bir yerde ise filozoflardan Muhammed b. Zekeriyâ’ya¹²⁰ Allah hakkındaki felsefi görüşlerinden dolayı ağır eleştirilerde bulunur¹²¹ ve dolaylı olarak felsefe ve filozoflar hakkındaki eleştirilerini dile getirir. Aşağıda sunduğumuz pasaj bu duruma en güzel örnektir. Filozoflar: “*Hak Teâlâ illet-i ûlâdır. Akl-ı evvelî halk eyledi. Akl-ı evvel, akl-ı sâniyî halk eyledi. Bu uslub üzere ukûl-ı aşere tamam oldu. Akl-ı âşir ki hukemâ istilâhında ona akl-ı fa’al derler, tasarruf onundur derler. İllet-i ûlânın asla kabz, bast ve tasarrufla alakası yoktur, derler. Neuzu billah bu söz küfürdür*”¹²² diyerek, böyle düşünen filozofların küfre düştüğünü beyan eder.

2.1.1. Sabûhî’nin Filozoflar Hakkında Olumsuz Düşüncelerinin Nedenleri

Sabûhî’nin filozoflar hakkındaki olumsuz düşüncelere sahip olmasının nedenleri konusunda eserlerinde bir bulguya rastlamadık. Ancak filozofların bir kısmının inkâra sapmalarından, Allah ve âlemin yaratılışı

117. Sabûhî, *İhtiyârât*, 4/136b.

118. Sabûhî, *İhtiyârât*, 6/137b.

119. Sabûhî Dede’nin bu düşüncelerinin benzerini çağdaşı İsmail Ankaravî’de de görüyoruz. Sabuhi Dede felsefe ve filozoflara yönelik eleştirilerinde muhataplarının kimler olduğuna dair bilgi vermez ve Ebu Bekir Muhammed Razi dışında kimsenin ismini zikretmez. Biz bu konuya dair aydınlatıcı bilgileri Semih Ceyhan’ın Ankaravî hakkında yazdığı doktora tezinde bulduk. Sabûhî’nin üstü kapalı eleştirdiği felsefi akım konusunda Semih Ceyhan tezinde cevabını bulduğumuz Ankaravî’nin görüşlerini şu şekilde aktarmaktadır: “Ankaravî’nin felsefeyi eleştirdiği yerde kastı meşşâi filozoflarıdır”. Geniş bilgi için bk. Ceyhan, *İsmail Ankaravî ve Mesnevî Şerhi*, 68.

120. Muhammed b. Razi, Ebu Bekir. Muhammed b. Razi, 251/865 yılında Rey’de doğduğu sanılıyor. Hekim ve Filozof kişiliği ile tanınmıştır. Rasyonalist düşünce yapısına sahip olan Razi, Eflatun felsefesinin etkisinde kalan bir filozoftur. Deist bir inanç sistemine bağlı olan Razi, akıl ve adalet görüşüyle nübüvveti de inkâr etmiştir. Bu görüşlerinden her dönemde yoğun eleştiriler almıştır. Mülhîd ve zındık olarak kendinden söz edilir. Dinî konulardaki inkârcı fikirleri âlemin yaratılışı ve kozmik varlığın oluşumuna yönelik geliştirdiği düşünce sisteminde çelişkili düşünceleri yüzünden bir akım kuramamış, ancak tıp alanındaki başarıları ile daha çok tanınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mahmut Kaya, “Razi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 36/479-485.

121. Sabûhî, *İhtiyârât*, 2/184a.

122. Sabûhî, *İhtiyârât* 2/183a.

hakkında ileri sürdükleri görüşlerinden ve bir kısmının nübüvveti inkâr etmelerinden dolayı filozoflara karşı tavrı aldığını düşünüyoruz. Bütün filozofların aynı kefeye konulmasını doğru bulmuyoruz. Ancak şu unutulmamalıdır ki İslâm Düşünce Tarihi'nin gelişimine en büyük katkı yine filozoflar tarafından sağlanmıştır. Tek düze düşüncenin dayatılması ilmin ve düşüncenin terakkisini sekteye uğratacaktır. Toplumda olaylara ters köşelerden bakanlar ve aykırı düşüncelere sahip olanlar sayesinde bilim ve felsefe gelişmiştir.

2.1.2. Sabûhî'nin Hukemâ-yı İlahiyye Hakkında Olumlu Düşüncelerinin Nedenleri

Sabûhî, hukemâ-yı ilahîyye diye isimlendirdiği zümrenin sahip olduğu hikmet ilminin çok yüce ve şerefli bir ilim olduğuna hikmet âyetini delil olarak gösterir. Allah, hikmeti dilediğine verir. “*Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar.*”¹²³

Sabûhî'ye göre hikmet-i ilâhînin ilmî ve amelî olmak üzere iki boyutu vardır. Hikmetin ilmî ve amelî boyutunun da kendi arasında çeşitli kısımlarının olduğunu beyan eder ancak konuyla ilgili bilgi vermez.

Sabûhî Ahmed Dede hikmet kavramına dair görüşlerini bu şekilde ifade ettikten sonra aslında hikmetten maksadın *Mesnevî* olduğunu dile getirir.

“Mevlânâ'nın hikmetten muradı, *Mesnevî-yi Şerif* tir. Zira *Mesnevî* beyân-ı gönende-i hikem-i ilâhîyedir.”¹²⁴

“*Cömertlik, şehvetleri, lezzetleri terk etmedir,
Şehvet yüzünden düşen kalkmamıştır.*”¹²⁵

beyitlerinde işaret edildiği üzere hikmet-i ilahî sayesinde sâlik, dünyaya olan muhabbeti, nefsin hevâ ve arzularını Allah rızasını kazanmak umuduyla terk eder. Allah Teâlâ sâlike, âhirete dair sırları hikmet sayesinde kavramakta kolaylık sağlar, zor olan işlerde kolaylık asân eyler, müritlere ağır gelen taat ve içtihatları kolaylaştırır ve yaptıkları taat ve ibadetten bir zevk bağışlar. Hikmeti kavrayan sâliklere yaptıkları riyâzetlerde motivasyon sağlar, çektikleri çeşitli sıkıntılar onlar için zevk ve safâya dönüşür.

123. el-Bakara 2/269.

124. Sabûhî, *İhtiyârât*, 3/3a.

125. Mevlânâ, *Mesnevî*, 2/1272.

Bütün bunlara nail olmak için Sabûhî, sâlike, hikem-i ilahîyeye aşinâlık kazanmayı şart koşar. Hikmeti elde eden sâlik zevki hâsıl eyleyip sonra tevfik-i ilahî ile onlara fetih müyesser olur.¹²⁶

Sabûhî Ahmed Dede hikmeti, enbiyânın (a.s.) hücceti ve beyinâtı olarak görür ve peygamberliğin delili ve burhânı olarak açıklar. Çünkü Sabûhî'ye göre, nübüvvet hikmetsiz olamaz, her nebî ism-i Hakîm'in mazharıdır. Bu nedenle bütün nebiler eşyanın hakikatine vâsıl olmuşlardır ve bu ilimle de âmil kişilerdir. Ona göre hakîm olmayan kişi peygamber olamaz. Bu sebepten dolayı peygamber vârisi olarak kabul ettiği velî-yullahı hikmete tâbî olmasıyla derece yönünden enbiyâya yakın görür. Her sâlik tarafından hikmet-i ilahîye ve esrâr-ı nâ mütenâhiye ulaşmak arzulan ve istenen bir durumdur. Bu konuyla ilgili Sabûhî, Ebu Bekir el-Varrak'tan şu sözleri aktarır: “Hukemâ verese-i enbiyâdır. Hikmet nübüvvetin son bulmasıyla peygamberlerden kalan sırdır. Kime hikmet verildiyse ona çok hayır verilmiştir.”¹²⁷ Sabûhî hikmetin âriflere mahsus bir ilim olduğunu söyler. Hikmet sahibi insanların dünyayı, hevâ ve heveslerini terk ettiklerini, fakrı, ihtiyârî ölümü tercih ederek tâlib-i Hudâ olduklarını beyan eder.¹²⁸

Hevâ ve heveslerinin peşinden koşan, zevk ve sefa düşkününü, nefsânî arzuları marifete tercih eden kişi mârifetullahın kaynağı ve esrâr-ı ilahînin menbâı olan hikmet-i ilâhîye nail olamaz. Nefsin elinde esir düşen, riyâzet gibi çeşitli mücâhedelerden kaçan, geçim sıkıntısından korkarak helal haram demeden kazanç derdine düşüp Allah'a tam teslim olmayan, gelecek endişesine kapılıp rızık telaşı taşıyan kişilerin hikmet ehlinde olmayacağını belirtir. Zira bu ilmi talep eden kimse “gıdâ-yı cismânîden ve müştehâ-yı nefsânîden ve hubb-ı dünyâ-yı fânîden bi'l-küllîye ümîdi kat'(kesmek) gerektir”, diyerek hikmet ehlinin vasıflarını tavsif eder.¹²⁹

126. Sabûhî, *İhtiyârât*, 3/3b.

127. Sabûhî, *İhtiyârât*, 3/3b.

128. Sabûhî, *İhtiyârât*, 3/7b.

129. Sabûhî, *İhtiyârât*, 3/7b.

2. 2. Sabûhî Ahmed Dede'ye göre Hukemâ-yı İlahiyyenin Vasıfları

Sabûhî Ahmed Dede hikmet ehli olan hakîmlere hukemâ-i ilahiyye der ve vasıflarını şu şekilde sıralar:

1. Mürşid-i kâmil, cümle manilerden Allah'a iltica eyleyen, dini işlerini dünyaya tercih eden ve sahip olduğu hazine değerinde olan hikmet ilmini ve sırlar hazinesinin anahtarlarını salike istidadı kabiliyetince teslim etmiştir. Hikmet ehli ilâhî sırlara vakıf olan kişilerdir.

2. Hikmet ehli olan kişiler nefsin hevâ ve heveslerini, dünyanın zevk ve sefâsını terk edip dünyanın zilletinden Allah Teâlâ'ya zikir ile istiaze eylerler.

3. Yaptığı ibadet ve taatı, ilim ve mârifeti, kemâlâtını kısaca kendi amellerini yok mesabesinde görüp başkalarının az ilim, ibadet ve taatını çok görmek ile nefsini kibir, riyâ, ucb gibi büyük günah olan amellerden koruyan ve bu tür davranışlardan her daim Allah'a sığınan kişilerdir.

4. Allah rızasına ulaşmaya çalışanlar ve âlim kişilerin dinî ilimlerden ve esrâr-ı ilahîden bilmediği konular konusunda gurur ve kibir yapmayan, ar ve utanç kaynağı görmeyen, ehlinden öğrenen, öğrendiklerini ilim talibi olan talebelere öğretmekten kaçınmayan kişilerdir.

5. Hikmet ehli âlim ve tâlibler yaradılışça zayıf olanlara şefkatli ve merhametlidirler. Her talebe eşyadaki hikmeti aynı derecede göremez. Zekâ ve idrakleri aynı derecede olmadığı için hikmet ilmindeki incelikleri ve ilâhî sırları aynı düzeyde kavrayamazlar. Bu nedenle zihinlerindeki zafiyet nedeniyle anlayışı ve idraki zayıf kişilere merhamet gösterirler.

6. Kendisine ucb getirmeyen, anlayışı ve idraki zayıf olanlar karşısında kendilerine ucb ve gurur gelmez. Zekâ ve anlayışı az olanlara şiddet uygulamazlar.¹³⁰

Bu açıdan bu konuda son söz olarak Sabûhî Dede "Size zekâyı ve fehmi Allah verdi, yani size akl-ı kâfiyi zihn-i sâfiyi ve idraki Allah itâ' etti."¹³¹ diyerek insanlardaki yaratılış farkına da dikkat çekmiştir. İnsanların akıl seviyeleri miktarınca anlayacağını, anladığı kadarıyla sorumlu olacağını imâ etmiştir. Zira insanlarla akılları ve kavrayışları oranında muhatap kabul etmek nebevî emir, nebevî bir metottur.

130. Sabûhî, *İhtiyârât*, 2/141b.

131. Sabûhî, *İhtiyârât*, 3/ 6a-7b.

Sonuç

Sabûhî Ahmed Dede'nin ilim anlayışında her insanın yetenek ve kabiliyetleri doğrultusunda ilim öğrenmesi gerektiğini görmekteyiz. Dünya ve ahireti kazanmak isteyenlerin ilim öğrenmesi zorunludur. Ancak ilim öğrenmede önceliğin insanın ibadet ve taate yönelmesine katkı sağlayan, kurbiyete vesilen olan ilimlerin öğrenilmesi olduğunu beyan etmiştir. Dünyada başkasına muhtaç olmadan yaşamak, başkalarının sırtından geçinmek dinimizin de hoş görmediği bir durumdur. Sabûhî Dede insanların ihtiyaçları doğrultusunda, insanlığa faydalı ilimlerin öğrenilmesinin önemini vurgular.

Vuslata erdirecek, Ma'rifete ulaştıracak ilmin dini ilimler olduğunu, bu sahada kabiliyet ve yetenekleri olan ve seyr u sülûke kendi iradesi ile giren kişilerin bu ilmi yine bu yollarda engin tecrübeler kazanmış, yolun engebelerini, uçurumlarını, kaygan zeminlerini, güvenli yollarını bilen bir rehber tarafından, mürşid-i kâmil tarafından öğretilmesinin elzemliğine dikkat çekmiştir. Zira bu yolun rehberleri de Peygamberimize kadar uzanan rehberler zinciri ile bu ilmi tevârüs etmişlerdir. Ayrıca bu yolda mesafe kat etmek isteyenlere işin metodunu da “bildiğin ile ihlasla amel etmek” olarak özetleyen Sabûhî bildiği ile amel etmenin ayrıca insanı hikmet ehli yapacağını ve eşyanın sırrına vakıf kılacağını söylemiştir.

Felsefe ve filozoflar konusunda olumsuz görülere sahip olması ve eleştirileri mülhidliği ve münkirligi ile ön plana çıkmış filozoflara yöneliktir. Tefekkür, tedebbür, tezekkür ehli olan Müslüman filozoflara karşı olmadığını, zira sûfîlerin metafizik konusunda öne sürdükleri konular da felsefenin alanına giren konulardır. Bu yönüyle Şeyhu'l-Ekber kabul ettiği İbnü'l-Arabî ve Şeyh-i Kebîr diye bahsettiği Sadreddîn-i Konevî'den sitayişle bahsetmiş olması onun mutlak felsefe konularına karşı olmadığını, inkâr ve ilhada sebep olan felsefe bu fikirleri savunan filozoflara karşı olduğu sonucunu ortaya koymaktadır.

Ayrıca dinî ve felsefî ilimlerin de insanın ahiretine katkı sağlamasını arzu etmiş, Allah'ın rızasına, insanın ahiretine katkısı olmayan ilmin öğrenilmesini gereksiz görmüştür. Sabûhî bütün ilimlerin öğrenilmesinden maksadın insana, insanlığa, dine, insanın ahiretine katkısı olması kriterini benimsemiş; makam, mevki, çıkar ve menfaat elde etmek için öğrenilen ilmin, Allah rızasına hizmet etmeyeceğini, bu tür ilimlerin ilmü'n-nâfi' kapsamında olamayacağını beyan etmiştir. Ümmetin ihtiyacı olan ve

zaruret oluşturan alanlarda ilim ehli ve uzman yetiştirmek her şeyden önce farz-ı kifâyedir. Sâbûhî Dede bu hassasiyetiyle öğrenilen her türlü ilmin, bilginin Allah'ın rızası gayesini gütmemesini, özelden kişiye genelde ümmet-i Muhammed'e manevî açıdan katkı sağlamasını arzulamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The authors declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

- Acclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfu'l-hâfâ ve Müzîli'l-ilbâs*. Müessesü Menahilü'l-İrfan. Beyrut: y.y., 393.
- Ankaravî, İsmail. *Minhâcü'l-Fukarâ*. Bulak: Dârü't-Tıbâ'ati'l-Bahr, 1256.
- Ayvansarâyî, Hafız Hüseyin. *Vefayât-ı Ayvansarâyî*. haz. Ramazan Ekinci. İstanbul: Buhara Yayınları, 2013.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh*. thk. Emîl Bedî' Yakub - Muhammed Nebîl, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999.
- Ceyhan, Semih. *İsmail Ankaravî ve Mesnevî Şerhi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitabu't-T'arifât*. Beyrut: Mektebet'ü Lübnan, 1985.
- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa. *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye Göre Dil-Hakikat İlişkisi: Ma'rifetin İfadesi Sorunu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Çalışkan, Mehmet. "Kur'an'da Hikmet Kavramı." *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2001), 89-119.
- Çift, Salih. *Hâkim Tirmîzi ve Tasavvuf Anlayışı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Çiçek, Yakup. *Harîrizâde Mehmed Kemâlettin Hayatı-Eserleri ve Tibyanu Vesaili'l-Hakâik Fî Beyânı Selasili't-Tarâî Muhtevası ve Kaynakları*. İstanbul: İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü, Öğretim Üyeliği Tezi, 1982
- Erkaya, Mahmud Esad. *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Müzekkir Kızılkaya

- Ekinçi, Ramazan. *Uşşâkîzâde Seyyid Hasip Efendi Zeyl-i Şekâik*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Gazzâlî, Ebû Hamid. *İhyâü Ulûmi'd-dîn*. çev. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınevi, İstanbul ts.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Alevi-Bektaşî Nefesleri*. İstanbul: Remzi Kitabevi, İstanbul 1963.
- Göztepe, Yüksel. *Abdülkerim Kuşeyrî'de Haller ve Makamlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Gül, Halim. *Mesnevî'de Kur'ânî Referanslar ve Kur'ân Âyetlerine Getirilen İşari Yorumlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Güllüce, Veysel. "Kur'an'da Hikmet Kavramı Üzerine", *EKEV Akademi Dergisi* 1/2 (1998), 43-48.
- Halîfât, Sahbân. "Ebü'l-'Alâ el-Ma'arrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/287-291. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Herevî, Abdullâh Ensârî. *Menâzilü's-sairîn*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1408/1988.
- Hücvîrî, Ebü'l- Hasan Ali b. Osman. *Keşfu'l-mahcûb: Hakikat Bilgisi*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fusûs'u'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*. çev. Ahmed Avni Konuk. haz. Mustafa Tahralı - Selçuk Eraydın. İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2013.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fusûs'u'l-Hikem*. çev. M. Nuri Gençosman. İstanbul: Ataç Yayınları, 2007.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fütühât-ı Mekkiyye*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut: Dar'u İhya'u't-turâsi'l-Arabî, 1999.
- İsfahânî, Rağîb. *Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Kilânî. Beyrut: Daru'l-Marife, ts.
- Kara, Mustafa vd. "Hikmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/503-519. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kara, Mustafa. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/518-519. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kâşânî, Abdürrezzak. *Tasavvuf Sözlüğü*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Kâşânî, Abdürrezzak. *Mu'cem'u Istulâhâtü's-süfîyye*. thk. Abdülâl Şahin. Kahire: Daru'l-Menâr, Kahire 1992.
- Kaya, Mahmut. "Razî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/479-485. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim. *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*. thk. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-'İlmiyye. Beyrut 1413/1993.
- Kelâbâzî. Muhammed b. İbrâhim. *Doğuş Devrinde Tasavvuf-Taa'ruf*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992.
- Kılıç, Cevdet. "Gazzâlî'de Tefekkür ve Hikmet Kavramları". *Tasavvuf*(2001), 117-141.

- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Abdulhalim Mahmud b. Şerif. Kahire: Dâru'ş-Şa'b, 1409/1989.
- Mekkî, Ebû Tâlib. *Kalplerin Azığı. Kûtu'l-Kulûb*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2011.
- Mevlânâ, Celaleddîn-i Rûmî. *Mesnevi*. çev. Veled İzbudak. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1966.
- Muhasibî, Haris. *el-Vasâyâ*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Münâvî, Muhammed Abdürraûf. *Feyzu'l-kadir Şerh-i el-Cami'i's-sağır*. Beyrut: Dâru'l-Mârifet, 1972.
- Müslim b.Haccac. *Sahih-i Müslim ve Tercemesi*. çev. Mehmed Sofuoğlu. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1972.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Marjinal Sûfîler: Kalenderîler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Sunar, Cavit. *Melâmîlik ve Bektaşîlik*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975.
- Taşcı, Özcan. "Mesnevî'deki Hikmet Kavramının Kur'ân Açısından Tahlili". *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyumu*. 173-177. Çanakkale: y.y., 2006.
- Tan, Muhammed Nedim. *Abdullah Ensârî el-Herevî'nin Tasavvuf Tarihindeki Yeri ve Sa'd Meydanı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Tilemsânî, Afifüddin Süleyman b. Ali. *Şerhu Menâzili's-sâirîn ile'l-hakki'l-mübîn*. haz. Abdulhafız Mansûr. Tunus: Merkezü'd-Dirâse, ts.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed. *Sünen-i Tirmizî*. thk. Muhammed Nasıruddin Albânî. Riyad: Mektebetü'l Mearif, ts.
- Serrâc, Ebu Nasr Abdullah. *el-Lüma'*. thk. Abdulhalim Mahmud - Taha Abdulkaki Surûr. Mısır: Daru'l-Kütübî'l-Hâdiset, 1960.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah. *el-Lüma': İslâm Tasavvufu*. çev. Hasan Kamil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk, 1996.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1995.
- Uludağ, Süleyman. "Bâtın İlmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/188-189. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Yayınları, 1979.
- Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtaza. *Tacü'l-a'rûs*. thk. Abdülkerim Kırbavî. Kuveyt: Matbaa'tü Hükümet-i Kuveyt, 1403/1983.

